ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ MARCO DARMON της 25ης Ιανουαρίου 1989 *

Κύριε πρόεδρε,
Κύριοι δικαστές,

1. Οι δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι Echternach και Moritz, και οι δύο γερμανοί υπήκοοι, για να επιτύχουν τη χορήγηση σπουδαστικού επιδόματος στις Κάτω Χώρες κατ' εφαρμογή του νόμου των Κάτω Χωρών περί σπουδαστικών επιδομάτων (στο εξής: νόμου WSF) οδήγησαν την Commissie van Beroep Studiefinanciering του Groningen να υποβάλει στο Δικαστήριο, στο πλαίσιο δύο διαφορετικών διαφορών, ορισμένα πολύ λεπτομερή προδικαστικά ερωτήματα.

2. Οι αρνήσεις χορηγήσεως σπουδαστικού επιδόματος που αντέταξε η αρμόδια ολλανδική υπουργική αρχή στον Echternach και στον Moritz ήταν ανάλογα αιτιολογημένες: οι αιτούντες, οι οποίοι δεν έχουν την ολλανδική υπηκοότητα, δεν υπάγονται ούτε στην κατηγορία των αλλοδαπών σπουδαστών που εξομοιώνονται προς τους Ολλανδούς δυνάμει του νόμου WSF. Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται ότι για τις ολλανδικές αρχές οι δύο ενδιαφερόμενοι δεν είχαν καμιά από τις άδειες διαμονής τις οποίες προβλέπει ο νόμος περί αλλοδαπών και στις οποίες αναφέρεται ο νόμος WSF για να καθορίσει ποιοι αλλοδαποί σπουδαστές εξομοιώνονται προς τους ημεδαπούς.

3. Πέρα από αυτή την αιτιολογία, οι περιπτώσεις των Echternach και Moritz παρουσίαζαν ορισμένες διαφορές.

4. Η έλλειψη άδειας διαμονής κατά την έννοια του νόμου περί αλλοδαπών οφειλόταν, στην περίπτωση του Echternach, στο γεγονός ότι απαλλασσόταν από την υποχρέωση να έχει τέτοια άδεια, λόγω του επαγγέλματος του πατέρα του, υπαλλήλου της Ευρωπαϊκής Οργανώσεως Διαστήματος (στο εξής: ΕΟΔ) στο Nordwijk των Κάτω Χωρών. Πράγματι, λόγω της ιδιότητάς του αυτής ως υπαλλήλου διεθνούς οργανισμού, ο πατέρας Echternach και τα μέλη της οικογένειάς του υπάγονταν, όπως αναφέρει η απόφαση παραπομπής, « στην κατηγορία αλλοδαπών που έχουν προνόμια δυνάμει διεθνούς συμβάσεως και επί των οποίων δεν εφαρμόζεται ο νόμος περί αλλοδαπών » [1]. Η απόφαση αναφέρει επίσης ότι η ΕΟΔ έχει χορηγήσει στον Echternach « ταυτότητα που τον απαλλάσσει από την υποχρέωση να έχει άδεια διαμονής κατά την έννοια του νόμου περί αλλοδαπών » [2].

5. Όσον αφορά τον Moritz, οι ολλανδικές αρχές έκριναν ότι δεν είχε καμιά από τις άδειες διαμονής που επιτρέπουν, σύμφωνα με το νόμο WSF, να συμπεριληφθεί στους αλλοδαπούς σπουδαστές που εξομοιώνονται με τους ημεδαπούς, διότι, αφού διέμεινε από το 1972 με τους γονείς του στις Κάτω Χώρες, όπου εργαζόταν ο πατέρας του, επέστρεψε, μαζί με τους γονείς του πάντοτε, το 1985 στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας και έπειτα επέστρεψε μόνος το 1986 στις Κάτω Χώρες, για να συνεχίσει τις σπουδές του. Κατά την επιστροφή του στις Κάτω Χώρες του χορηγήθηκε μόνο προσωρινή άδεια διαμονής. Η άδεια αυτή δεν επιτρέπει, κατά το νόμο WSF, την εξομοίωση του αλλοδαπού σπουδαστή στον οποίο χορηγείται με ολλανδό σπουδαστή.

* Γλώσσα του πρωτοτύπου: η γαλλική.

1 — Απόφαση παραπομπής στην υπόθεση Echternach, σ. 1 της ελληνικής μεταφράσεως.

2 — Όπ.π.

6. Από τη λεπτομερή και σύνθετη διατύπωση των ερωτημάτων που υπέβαλε η Commissie van Beroep Studiefinanciering διαφαίνονται περισσότερα του ενός νομικά προβλήματα, από τα οποία ορισμένα είναι κοινά και στις δύο υποθέσεις, ενώ άλλα χαρακτηρίζουν τη μία ή την άλλη από αυτές.

7. Καταρχάς το Δικαστήριο θα πρέπει να εξετάσει κατά πόσον ένα σύστημα κρατικού σπουδαστικού επιδόματος μπορεί να ενταχθεί στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 12 του κανονισμού (ΕΟΚ) 1612/68 του Συμβουλίου, της 15ης Οκτωβρίου 1968, περί της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων στο εσωτερικό της Κοινότητος (στο εξής: ο κανονισμός)[3]. Η εξέταση αυτή θα αφορά επομένως το καθ' ύλην πεδίο εφαρμογής της εν λόγω διατάξεως. Κατά δεύτερο λόγο, λαμβάνοντας υπόψη του τα δεδομένα της υποθέσεως Echternach, το Δικαστήριο θα πρέπει να εξετάσει αν η δραστηριότητα υπαλλήλου της ΕΟΔ αφαιρεί από αυτόν που την ασκεί την ιδιότητα του διακινουμένου εργαζομένου κατά το κοινοτικό δίκαιο και εμποδίζει αυτόν και την οικογένειά του να αποκτήσουν τα δικαιώματα που εξαρτώνται από την ιδιότητα αυτή. Κατά τρίτο λόγο θα πρέπει το Δικαστήριο, λαμβάνοντας υπόψη τα δεδομένα της υποθέσεως Moritz, να καθορίσει αν τα δικαιώματα που αντλεί το τέκνο, στο κράτος μέλος υποδοχής, από την ιδιότητά του γονέα ως διακινουμένου εργαζομένου επηρεάζονται από το γεγονός ότι ο γονέας εγκαταλείπει το κράτος αυτό, ενώ το τέκνο επιστρέφει για να συνεχίσει εκεί τις σπουδές του μετά από σύντομη απουσία. Εξετάζοντας αυτά τα δύο τελευταία σημεία, το Δικαστήριο θα καθορίσει σε ποιες κατηγορίες προσώπων εφαρμόζεται το άρθρο 12 του κανονισμού. Τέταρτον, το Δικαστήριο θα πρέπει να ορίσει αν οι προϋποθέσεις από τις οποίες εξαρτάται το δικαίωμα διαμονής του τέκνου διακινουμένου εργαζομένου στο κράτος υποδοχής μπορούν να στερήσουν από το τέκνο αυτό το σπουδαστικό επίδομα που ενδεχομένως χορηγεί το κράτος αυτό.

3 — ΕΕ ειδ. έκδ. 05/001, σ. 33.

I — Το καθ' ύλην πεδίο εφαρμογής του άρθρου 12 του κανονισμού

8. Τα υπ' αριθ. 5 και 6 υποβληθέντα ερωτήματα στην υπόθεση Echternach και τα υπ' αριθ. 1 και 5 υποβληθέντα ερωτήματα στην υπόθεση Moritz αφορούν δύο πλευρές του καθ' ύλην πεδίου εφαρμογής του άρθρου 12 του κανονισμού. Η πρώτη πλευρά αναφέρεται στη φύση των σπουδών που αφορά η εν λόγω διάταξη, η οποία προβλέπει, στο πρώτο εδάφιο, ότι « τα τέκνα του υπηκόου κράτους μέλους που απασχολείται ή έχει απασχοληθεί κατά το παρελθόν στην επικράτεια άλλου κράτους μέλους γίνονται δεκτά στα μαθήματα γενικής εκπαιδεύσεως, μαθητείας και επαγγελματικής εκπαιδεύσεως υπό τους ίδιους όρους με τους υπηκόους αυτού του κράτους, εφ' όσον τα τέκνα αυτά διαμένουν στην επικράτειά του ». Η δεύτερη πλευρά αναφέρεται στο περιεχόμενο της έννοιας των όρων εγγραφής στα μαθήματα αυτά, και πιο συγκεκριμένα στο ζήτημα αν μπορεί να γίνει επίκληση της ισότητας ως προς τους όρους εγγραφής, την οποία καθιερώνει το άρθρο 12 του κανονισμού, σε σχέση με ένα σύστημα χορηγήσεως σπουδαστικών επιδομάτων όπως αυτό που έχει θεσπίσει ο νόμος WSF.

9. Το Δικαστήριο έχει κάνει, τα τελευταία χρόνια, ορισμένες διευκρινίσεις ως προς τον ορισμό αυτού που πρέπει να νοείται, στο κοινοτικό δίκαιο, ως επαγγελματική επιμόρφωση ή επαγγελματική εκπαίδευση.

10. Καταρχάς, στην απόφαση Gravier, της 13ης Φεβρουαρίου 1985, το Δικαστήριο διατύπωσε την εξής γενική κατευθυντήρια γραμμή:

« κάθε μορφή εκπαίδευσης που προετοιμάζει για την απόκτηση τυπικού προσόντος για συγκεκριμένο επάγγελμα ή απασχόληση ή που παρέχει την ιδιαίτερη ικανότητα για την

άσκηση του εν λόγω επαγγέλματος ή της εν λόγω απασχόλησης περιλαμβάνεται στην επαγγελματική εκπαίδευση, ανεξαρτήτως της ηλικίας και του επιπέδου καταρτίσεως των μαθητών ή των σπουδαστών, ακόμη και αν το πρόγραμμα διδασκαλίας περιλαμβάνει τμήμα γενικής εκπαιδεύσεως » [4].

11. Στη συνέχεια, σε αποφάσεις που εκδόθηκαν το 1988, το Δικαστήριο αποφάνθηκε επί της εφαρμογής αυτής της γενικής αρχής στις πανεπιστημιακές σπουδές και στις σπουδές σε τεχνικά εκπαιδευτικά ιδρύματα.

12. Έτσι στην απόφαση Blaizot, της 2ας Φεβρουαρίου 1988, το Δικαστήριο παρατήρησε ότι:

« ούτε από τις διατάξεις της Συνθήκης, ειδικότερα τις του άρθρου 128, ούτε από τους επιδιωκόμενους με τις διατάξεις αυτές σκοπούς, ειδικότερα της ελεύθερης κυκλοφορίας των προσώπων, προκύπτουν ενδείξεις ικανές να περιορίσουν την έννοια της επαγγελματικής εκπαιδεύσεως, ώστε να αποκλείεται οποιαδήποτε πανεπιστημιακή διδασκαλία »,

και σημείωσε ότι:

« σε όλα τα κράτη μέλη έχει γίνει δεκτό ότι ορισμένες πανεπιστημιακές σπουδές, με το να παρέχουν στους φοιτητές ορισμένες γνώσεις και ικανότητες ακαδημαϊκού επιπέδου, έχουν ακριβώς ως αντικείμενο την προετοιμασία αυτών για την άσκηση στο μέλλον συγκεκριμένων επαγγελματικών δραστηριοτήτων ».

4 — Υπόθεση 293/83, Συλλογή 1985, σ. 593, σκέψη 30.

Παρατήρησε ακόμη ότι:

« Σ' αυτό προστίθεται το γεγονός ότι ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης, τον οποίο έχουν υπογράψει τα περισσότερα κράτη μέλη, περιλαμβάνει, στο άρθρο του 10, μεταξύ των διαφόρων μορφών επαγγελματικής εκπαίδευσης, και την πανεπιστημιακή εκπαίδευση. [5] »

13. Ως προς το αν οι πανεπιστημιακές σπουδές προετοιμάζουν για την απόκτηση τυπικού προσόντος για συγκεκριμένο επάγγελμα ή απασχόληση ή παρέχουν την ιδιαίτερη ικανότητα για την άσκηση τέτοιου επαγγέλματος ή απασχολήσεως, το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι

« αυτό συμβαίνει όχι μόνο στην περίπτωση κατά την οποία με τις πτυχιακές εξετάσεις απονέμεται το άμεσο τυπικό προσόν για την άσκηση συγκεκριμένου επαγγέλματος ή απασχολήσεως που προϋποθέτει το προσόν αυτό, αλλά και όταν με τις σπουδές αυτές παρέχεται ιδιαίτερη ικανότητα, δηλαδή στις περιπτώσεις κατά τις οποίες απαιτείται οι φοιτητές να αποκτήσουν γνώσεις για την άσκηση ενός επαγγέλματος ή απασχόλησης, έστω και αν η απόκτηση των εν λόγω γνώσεων δεν επιβάλλεται, για την άσκηση αυτή, από νομοθετικές, κανονιστικές ή διοικητικές διατάξεις » [6].

Επίσης, δέχτηκε ότι

« οι πανεπιστημιακές σπουδές συγκεντρώνουν, γενικά, αυτές τις προϋποθέσεις. Το αντίθετο συμβαίνει μόνο όσον αφορά ορισμένους κύκλους ειδικών σπουδών, οι οποίες, λόγω της ιδιάζουσας φύσης τους, απευθύνονται σε πρόσωπα τα οποία μάλλον επιθυμούν να εμβαθύνουν στις γενικές τους γνώσεις παρά να ασκήσουν κάποιο επάγγελμα » [7].

5 — Υπόθεση 24/86, Συλλογή 1988, σ. 379, σκέψη 17.

6 — Όπ.π., σκέψη 19.

7 — Όπ.π., σκέψη 20.

14. Στην απόφαση Lair, της 21ης Ιουνίου 1988, το Δικαστήριο συνόψισε αυτές τις σκέψεις ως εξής:

« οι πανεπιστημιακές σπουδές πληρούν γενικά τις αναγκαίες προϋποθέσεις για να θεωρηθούν ως επαγγελματική εκπαίδευση κατά την έννοια της Συνθήκης ΕΟΚ » [8].

15. Αν και οι αποφάσεις του Δικαστηρίου αφορούν την επαγγελματική εκπαίδευση κατά την έννοια του άρθρου 128 της Συνθήκης ΕΟΚ, δεν υπάρχει, νομίζω, λόγος να ερμηνευθεί διαφορετικά, όσον αφορά τις πανεπιστημιακές σπουδές, η επαγγελματική εκπαίδευση κατά την έννοια του άρθρου 12, πρώτο εδάφιο, του κανονισμού. Δεν νομίζω ότι η έκφραση, πανομοιότυπη και στις δύο διατάξεις, χρήζει στενότερης ερμηνείας στο πλαίσιο του κανονισμού απ' ό,τι στο πλαίσιο της Συνθήκης. Δεν βρήκα κανένα επιχείρημα στο κείμενο ή στα συμφραζόμενα, που να δικαιολογεί τη διάκριση δύο αποδεκτών εννοιών της επαγγελματικής εκπαιδεύσεως. Θεωρώ ότι οι προαναφερθείσες αποφάσεις του Δικαστηρίου καθιέρωσαν, πέρα από την τυπική αναφορά στο άρθρο 128 της Συνθήκης, έναν κοινοτικό ορισμό της επαγγελματικής εκπαιδεύσεως.

16. Κατόπιν αυτών καθίσταται προφανές ότι δεν υπάρχει επίσης λόγος να θεωρηθεί ότι οι πανεπιστημιακές σπουδές οικονομίας, σαν αυτές που άρχισε ο Echternach στις Κάτω Χώρες, δεν υπάγονται στην επαγγελματική εκπαίδευση κατά την έννοια του άρθρου 12 του κανονισμού. Έτσι, θα ήθελα να προτείνω στο Δικαστήριο να δώσει καταφατική απάντηση στο έκτο ερώτημα στην υπόθεση Echternach.

17. Εξάλλου, λαμβάνοντας υπόψη την ευρεία ερμηνεία του Δικαστηρίου, που τείνει να συμπεριλάβει τις πανεπιστημιακές σπουδές γενικά στην επαγγελματική εκπαίδευση κατά την έννοια του κοινοτικού δικαίου, νομίζω ότι δεν είναι δυνατόν να γίνει δεκτή μια στενότερη ερμηνεία, όταν πρόκειται για την τεχνική εκπαίδευση. Αντίθετα μάλιστα, η τεχνική εκπαίδευση ανήκει κατά κάποιον τρόπο εξ ορισμού στην επαγγελματική εκπαίδευση. Εξάλλου αυτή την άποψη φαίνεται ακριβώς να συμμερίζεται το Δικαστήριο στην απόφαση της 27ης Σεπτεμβρίου 1988, Επιτροπή κατά Βελγίου [9], όπου έκρινε ότι τα « μαθήματα που παρέχονται από μη πανεπιστημιακό ίδρυμα ανώτερης εκπαίδευσης » εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 12 του κανονισμού.

18. Αυτό επομένως με οδηγεί στο να θεωρήσω ότι « η ανώτερη επαγγελματική εκπαίδευση σε ανώτερη τεχνική σχολή των Κάτω Χωρών », για να επαναλάβω κατά γράμμα το ερώτημα 5 στην υπόθεση Moritz, υπάγεται χωρίς αμφιβολία στην επαγγελματική εκπαίδευση κατά την έννοια του άρθρου 12 του κανονισμού, και στο να προτείνω να δοθεί επίσης καταφατική απάντηση και στο ερώτημα αυτό.

19. Το Δικαστήριο πρέπει τώρα να κρίνει αν η ισότητα ως προς τους όρους προσβάσεως « στα μαθήματα γενικής εκπαιδεύσεως, μαθητείας και επαγγελματικής εκπαιδεύσεως », η οποία καθιερώνεται με το άρθρο 12 του κανονισμού, εφαρμόζεται επί των σπουδαστικών επιδομάτων σαν αυτό που χορηγείται στις Κάτω Χώρες.

20. Η περιγραφή του ολλανδικού συστήματος σπουδαστικών επιδομάτων, στην οποία

8 — Υπόθεση 39/86, Συλλογή 1988, σ. 3161, σκέψη 12.

9 — Υπόθεση 42/87, Συλλογή 1988, σ. 5445.

προέβησαν, στο πλαίσιο της παρούσας διαδικασίας, τόσο η κυβέρνηση των Κάτω Χωρών όσο και η Επιτροπή, δεν αφήνει καμιά αμφιβολία για ένα από τα ουσιώδη χαρακτηριστικά του. Το σπουδαστικό επίδομα που προβλέπει ο νόμος WSF αποσκοπεί στην κάλυψη των εξόδων διατροφής του σπουδαστή, και όχι μόνο των εξόδων προσβάσεως στην εκπαίδευση υπό στενή έννοια, όπως είναι τα τέλη εγγραφής.

21. Πρέπει να υπενθυμιστεί ότι, σύμφωνα με την απόφαση του Δικαστηρίου της 3ης Ιουλίου 1974, Casagrande, το άρθρο 12 του κανονισμού, ορίζοντας ότι τα τέκνα των διακινουμένων εργαζομένων γίνονται δεκτά στα μαθήματα υπό τους ίδιους όρους με τους υπηκόους του κράτους υποδοχής, αναφέρεται

« όχι μόνο στους κανόνες που αφορούν την εγγραφή, αλλά και στα γενικά μέτρα που αποσκοπούν στη διευκόλυνση της φοιτήσεως » [10].

22. Επομένως, στην ουσία το Δικαστήριο πρέπει να απαντήσει στο ερώτημα αν ένα σπουδαστικό επιδομα, σαν αυτό που προβλέπει ο νόμος WSF, υπάγεται στα « γενικά μέτρα που αποσκοπούν στη διευκόλυνση της φοιτήσεως ».

23. Στο σημείο αυτό, για να αποφευχθεί κάθε κίνδυνος συγχύσεως, πρέπει να υπενθυμιστεί η διάκριση που πρέπει να γίνεται μεταξύ των κοινοτικών διατάξεων σχετικά με τις προϋποθέσεις προσβάσεως στην επαγγελματική εκπαίδευση των κοινοτικών υπηκόων γενικά και των κοινοτικών διατάξεων σχετικά με τις προϋποθέσεις εγγραφής στην επαγγελματική εκπαίδευση των διακινουμένων εργαζομένων και των μελών των οικογενειών τους.

24. Όταν πρόκειται για κοινοτικούς υπηκόους που δεν μπορούν να επικαλεστούν, για τον εαυτό τους ή ένα γονέα τους, την ιδιότητα του διακινουμένου εργαζομένου, τα δικαιώματα που μπορούν να αντλήσουν από τη Συνθήκη ΕΟΚ έχουν περιορισμένη, αν και όχι ευκαταφρόνητη έκταση. Βέβαια, οι προϋποθέσεις προσβάσεως των υπηκόων αυτών στην επαγγελματική εκπαίδευση εμπίπτουν στο πεδίο της Συνθήκης, όπως υπογραμμίστηκε στην προαναφερθείσα απόφαση Gravier του Δικαστηρίου, και αυτή η επαγγελματική εκπαίδευση περιλαμβάνει, σύμφωνα με την άλλη προαναφερθείσα απόφαση Blaizot, τις πανεπιστημιακές σπουδές. Επομένως η άνιση μεταχείριση λόγω ιθαγένειας ως προς τις προϋποθέσεις προσβάσεως στην επαγγελματική εκπαίδευση υπό την έννοια αυτή πρέπει να θεωρείται ως « διάκριση λόγω ιθαγένειας που απαγορεύεται από το άρθρο 7 της Συνθήκης » [11]. Η απαγόρευση όμως δεν αφορά παρά τις διακρίσεις ως προς τις προϋποθέσεις προσβάσεως στην επαγγελματική εκπαίδευση, πράγμα που οδήγησε το Δικαστήριο στο να υπογραμμίσει, σχετικά με μια κρατική υποτροφία σπουδών χορηγούμενη στους ημεδαπούς, ότι

« η υποτροφία αυτή εμπίπτει, ως προϋπόθεση για την πρόσβαση στην επαγγελματική εκπαίδευση, στο πεδίο εφαρμογής της Συνθήκης ΕΟΚ, μόνο εφόσον σκοπός της υποτροφίας αυτής είναι η κάλυψη των τελών εγγραφής ή άλλων τελών, και συγκεκριμένα των διδάκτρων, τα οποία απαιτούνται για να υπάρχει πρόσβαση στην εκπαίδευση· επομένως, μόνο στην περίπτωση αυτή εφαρμόζεται η αρχή της απαγορεύσεως των διακρίσεων λόγω ιθαγένειας, η οποία καθιερώνεται με το άρθρο 7 της Συνθήκης ΕΟΚ » [12].

25. Η ιδιότητα του διακινουμένου εργαζομένου επιτρέπει μία σαφώς ευνοϊκότερη μεταχείριση από το κοινοτικό δίκαιο. Αυτό φαίνεται καθαρά από την προαναφερθείσα απόφαση Lair. Πράγματι το Δικαστήριο, αφού

10 — Υπόθεση 9/74, Rec. 1975, σ. 773, σκέψη 4.

11 — Υπόθεση 293/83, όπ.π., σκέψη 26.

12 — Υπόθεση 39/86, όπ. π., σκέψη 14.

έκρινε, σύμφωνα με την προεκτεθείσα ανάλυση, ότι

« κατά το παρόν στάδιο της εξελίξεως του κοινοτικού δικαίου η υποτροφία που χορηγείται στους σπουδαστές για την κάλυψη των εξόδων διατροφής και εκπαιδεύσεώς τους δεν εμπίπτει καταρχήν στο πεδίο εφαρμογής της Συνθήκης ΕΟΚ κατά την έννοια του άρθρου 7 » [13],

θεώρησε πάντως, απαντώντας σε ερώτημα του παραπέμποντος δικαστηρίου που αφορούσε άλλες νομικές αρχές, ότι:

« η υποτροφία που χορηγείται για την κάλυψη των εξόδων διατροφής και εκπαιδεύσεως προκειμένου να πραγματοποιηθούν πανεπιστημιακές σπουδές που οδηγούν στην απόκτηση τυπικών προσόντων για την άσκηση ορισμένου επαγγέλματος αποτελεί κοινωνικό πλεονέκτημα κατά την έννοια του άρθρου 7, παράγραφος 2, του κανονισμού 1612/68 » [14].

Ας υπενθυμιστεί ότι σύμφωνα με την τελευταία αυτή διάταξη ο εργαζόμενος υπήκοος ενός κράτους μέλους απολαύει, στην επικράτεια των άλλων κρατών μελών, « των ιδίων κοινωνικών και φορολογικών πλεονεκτημάτων με τους ημεδαπούς εργαζομένους ».

26. Έτσι, η άρνηση χορηγήσεως της ίδιας υποτροφίας « που χορηγείται για την κάλυψη των εξόδων διατροφής και εκπαιδεύσεως για την πραγματοποίηση σπουδών » είναι νόμιμη, από άποψη κοινοτικού δικαίου, αν αφορά υπήκοο που δεν μπορεί κατά κανένα τρόπο να επικαλεστεί την ιδιότητα του διακινουμένου εργαζομένου, γίνεται όμως παράνομη, από την άποψη του ίδιου δικαίου, αν αφορά διακινούμενο εργαζόμενο.

27. Οι περιπτώσεις όμως που οδήγησαν στην υποβολή ερωτημάτων στο Δικαστήριο αφορούν δύο σπουδαστές που δεν επικαλούνται την ιδιότητα του κοινοτικού υπηκόου γενικά, αλλά του τέκνου διακινουμένου εργαζομένου κατά την έννοια του άρθρου 12 του κανονισμού. Και νομίζω ότι αυτή η ιδιότητα του τέκνου διακινουμένου εργαζομένου συνεπάγεται επίσης, όσον αφορά τη χορήγηση των κρατικών υποτροφιών σπουδών, μεταχείριση από το κοινοτικό δίκαιο ευνοϊκότερη από ό,τι του απλού υπηκόου, συνεπάγεται δηλαδή, κατά κάποιο τρόπο, ενίσχυση της κοινοτικής προστασίας.

28. Από πλευράς γραμματικής ερμηνείας θα ήθελα καταρχάς να παρατηρήσω ότι το άρθρο 12 του κανονισμού χρησιμοποιεί μια διατύπωση που μπορεί να φανεί ευρύτερη από τη διατύπωση της απαγορεύσεως των διακρίσεων όσον αφορά τις προϋποθέσεις προσβάσεως στα μαθήματα επαγγελματικής εκπαιδεύσεως, που καθιερώνεται με την απόφαση Gravier. Το άρθρο αυτό ορίζει, πράγματι, ότι τα τέκνα των διακινουμένων εργαζομένων γίνονται δεκτά στα μαθήματα « υπό τους ίδιους όρους » με τους υπηκόους του κράτους υποδοχής. Υπό το πρίσμα της Συνθήκης, η απαγόρευση διακρίσεων ως προς τις προϋποθέσεις προσβάσεως επιτάσσει ιδίως να μην επιβάλλεται στους κοινοτικούς υπηκόους καμία υποχρέωση καταβολής τελών εγγραφής ή άλλων τελών από τα οποία απαλλάσσονται, από το νόμο ή στην πράξη, οι ημεδαποί, δεν υποχρεώνει όμως το κράτος υποδοχής να ενισχύει οικονομικά τους αλλοδαπούς σπουδαστές που έχουν γίνει δεκτοί στην εκπαίδευση κατά τον ίδιο τρόπο που ενισχύει τους ημεδαπούς. Υπό το πρίσμα του άρθρου 12 αντίθετα, η πρόσβαση στην εκπαίδευση υπό τους ίδιους όρους με τους ημεδαπούς φαίνεται ότι προϋποθέτει πλήρη ταυτότητα μεταχειρίσεως, μη περιοριζόμενη στις « προϋποθέσεις προσβάσεως » υπό στενή έννοια.

29. Όμως, πέρα από το γράμμα του άρθρου 12, είναι κυρίως η νομολογία του Δικαστηρίου που συνηγορεί σαφέστατα υπέρ της ευρείας ερμηνείας που εκθέτω. Στην προαναφερθείσα

13 — Όπ.π., σκέψη 15.

14 — Όπ.π., σκέψη 28.

απόφαση Casagrande και στην απόφαση Alaimo της 29ης Ιανουαρίου 1975 [15], που αφορούν τις αρνήσεις που αντιτάχθηκαν, στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας και στη Γαλλία, σε δύο ιταλούς εργαζομένους, σχετικά με την καταβολή εκπαιδευτικού βοηθήματος για το γιό του πρώτου και υποτροφίας σπουδών για την κόρη του δεύτερου, το Δικαστήριο κατέταξε το εκπαιδευτικό βοήθημα και την εν λόγω υποτροφία στις προϋποθέσεις προσβάσεως στην εκπαίδευση, που το άρθρο 12 επιβάλλει να είναι ίδιες, δεν διέκρινε δε σε καμία από τις δύο αυτές περιπτώσεις τι θα μπορούσε να υπαχθεί στην πρόσβαση στην εκπαίδευση υπό στενή έννοια και τι θα μπορούσε να υπαχθεί στη διατροφή του μαθητή. Επομένως, σε καμιά περίπτωση το Δικαστήριο δεν έχει καθιερώσει, στον τομέα των εκπαιδευτικών βοηθημάτων προς τα τέκνα των διακινουμένων εργαζομένων, τις διακρίσεις που πρόσφατα εφάρμοσε στις υποθέσεις Lair και Brown, σχετικά με τους κοινοτικούς υπηκόους που δεν υπάγονται στις κοινοτικές διατάξεις περί διακινουμένων εργαζομένων.

30. Η ευρεία ερμηνεία που έγινε έτσι δεκτή για την εφαρμογή του άρθρου 12 του κανονισμού εκφράζεται ρητά σ' ένα απόσπασμα της αποφάσεως Casagrande, που επαναλαμβάνεται σχεδόν αυτούσιο στην απόφαση Alaimo. Στην τελευταία αυτή απόφαση αναφέρεται ότι η ένταξη της οικογένειας του διακινουμένου εργαζομένου στη χώρα υποδοχής

« προϋποθέτει, στην περίπτωση του τέκνου εργαζομένου υπηκόου άλλου κράτους μέλους, το οποίο επιθυμεί να φοιτήσει σε εκπαιδευτικό ίδρυμα, να μπορεί το τέκνο αυτό να απολαύει όλων των ευεργετημάτων που προβλέπονται από τη νομοθεσία του κράτους υποδοχής για την ενθάρρυνση των σπουδών υπό τους ίδιους όρους που ισχύουν και για τους ημεδαπούς που βρίσκονται σε όμοια κατάσταση » [16].

15 — Υπόθεση 68/74, Rec. 1975, σ. 109.

16 — Υπόθεση 68/74, όπ.π., σκέψη 5.

31. Οι διάφορες αυτές παρατηρήσεις, που ουσιαστικά απορρέουν από την εξέταση της νομολογίας του Δικαστηρίου, με οδηγούν επομένως στο συμπέρασμα ότι ένα σύστημα χορηγήσεως σπουδαστικών επιδομάτων, όπως αυτό που προβλέπει ο νόμος WSF, εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 12 του κανονισμού και προτείνω κατά συνέπεια στο Δικαστήριο να δώσει καταφατική απάντηση στο πέμπτο ερώτημα της υποθέσεως Echternach και στο πρώτο ερώτημα της υποθέσεως Moritz.

II — Οι κατηγορίες προσώπων στις οποίες εφαρμόζεται το άρθρο 12 του κανονισμού 1612/68

32. Στην υπόθεση Echternach αναφέρθηκε η άποψη ότι ο προσφεύγων δεν μπορεί να επικαλεστεί διατάξεις του άρθρου 12 του κανονισμού, στο μέτρο που ο πατέρας του δεν είχε την ιδιότητα διακινουμένου εργαζομένου κατά την έννοια του κοινοτικού δικαίου, λόγω της δραστηριότητάς του ως υπαλλήλου διεθνούς οργανισμού. Έγινε σχετικά επίκληση του άρθρου 48, παράγραφος 4, της Συνθήκης ΕΟΚ, δυνάμει του οποίου οι υπόλοιπες διατάξεις του άρθρου αυτού δεν εφαρμόζονται προκειμένου περί απασχολήσεως στη δημόσια διοίκηση, όπως χαρακτηρίστηκε η απασχόληση του πατέρα Echternach στην ΕΟΔ. Εξάλλου, η ολλανδική κυβέρνηση θεωρεί ότι, λόγω του καθεστώτος της ΕΟΔ ως διεθνούς οργανισμού δημοσίου δικαίου, οι υπάλληλοί της μπορούν « ν' αντλούν δικαιώματα και υποχρεώσεις μόνο από αυτή τη σχέση εργασίας και το πρωτόκολλο περί των προνομίων και ασυλιών » του προσωπικού της οργανώσεως και ότι επομένως δεν μπορούν να επικαλούνται τις διατάξεις της Συνθήκης περί ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων.

33. Επιβάλλεται μια πρώτη παρατήρηση, η οποία νομίζω ότι δίνει απάντηση στο υπ' αριθ. 1 ερώτημα. Θεωρώ σαφές, όπως και η Επι-

τροπή, ότι το άρθρο 48, παράγραφος 4, κατά το οποίο « οι διατάξεις του παρόντος άρθρου δεν εφαρμόζονται προκειμένου περί απασχολήσεως στη δημόσια διοίκηση », δεν αφορά την απασχόληση σε διεθνή οργανισμό που διέπεται από το δημόσιο διεθνές δίκαιο. Πιστεύω ότι αυτή η διάταξη αφορά ορισμένα καθήκοντα που ασκούνται στις δημόσιες διοικήσεις των κρατών μελών, και όχι στις διοικήσεις υπερεθνικού χαρακτήρα. Εξάλλου, η απόφαση Sotgiu του Δικαστηρίου, της 12ης Φεβρουαρίου 1974, δεν αναφέρεται, σχετικά με τη ρήτρα εξαιρέσεως » του άρθρου 48, παράγραφος 4, παρά μόνον στα « συμφέροντα που η εν λόγω ρήτρα επιτρέπει στα κράτη μέλη να προστατεύουν » [17]. Αυτό επιβεβαιώνει, νομίζω, το ότι η εν λόγω διάταξη αφορά τις δημόσιες διοικήσεις μόνο των κρατών μελών, και όχι των διεθνών οργανισμών. Πιστεύω συνεπώς ότι πρέπει να δοθεί αρνητική απάντηση στο ερώτημα υπ' αριθ. 1.

34. Επιπλέον δεν νομίζω ότι ο χαρακτηρισμός της θέσεως του πατέρα Echternach, όποιος και αν είναι, θα μπορούσε να εμποδίσει την εφαρμογή των διατάξεων της Συνθήκης και του παραγώγου δικαίου περί της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων.

35. Πράγματι, ακόμη και αν γίνει δεκτό ότι πρέπει να θεωρηθεί ότι η θέση του ανήκει στη δημόσια διοίκηση κατά την έννοια του άθρου 48, παράγραφος 4, πρέπει να υπενθυμιστεί ότι, κατά την προαναφερθείσα απόφαση Sotgiu, η διάταξη αυτή δεν δημιουργεί παρά μόνο

« τη δυνατότητα περιορισμού της πρόσβασης ξένων υπηκόων σε ορισμένες δραστηριότητες της δημόσιας διοίκησης »,

ενώ αντίθετα

« δεν μπορεί να δικαιολογήσει μέτρα που εισάγουν διακρίσεις, όσον αφορά την αμοιβή και τους άλλους όρους εργασίας, έναντι εργαζομένων που έχουν ήδη γίνει δεκτοί στην υπηρεσία της Διοικήσεως »,

και η απόφαση προσθέτει ότι

« το ίδιο το γεγονός ότι έγιναν δεκτοί αποδεικνύει, πράγματι, ότι δεν τίθεται ζήτημα προστασίας των συμφερόντων που δικαιολογούν τις παρεκκλίσεις από την αρχή της απαγορεύσεως των διακρίσεων, τις οποίες επιτρέπει το άρθρο 48, παράγραφος 4 » [18].

Νομίζω δηλαδή ότι κάθε κοινοτικός υπήκοος που γίνεται δεκτός σε μία θέση εργασίας σε κράτος μέλος διαφορετικό από το δικό του, ακόμη και στη δημόσια διοίκηση, μπορεί να επικαλεστεί τις κοινοτικές διατάξεις που εξασφαλίζουν την ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων και πρέπει, επομένως, να θεωρείται, κατά την έννοια των διατάξεων αυτών, ως διακινούμενος εργαζόμενος.

36. Εάν τώρα εξεταστεί η επαγγελματική κατάσταση του πατέρα Echternach, όχι πλέον υπό το πρίσμα της δημοσίας διοικήσεως κατά την έννοια του άρθρου 48, παράγραφος 4, αλλά υπό το πρίσμα της ιδιαιτερότητας των διεθνών οργανισμών, δεν νομίζω ότι μπορεί να συναχθεί διαφορετικό συμπέρασμα.

37. Σχετικά, τόσο η Επιτροπή, όσο και η πορτογαλική κυβέρνηση επικαλέστηκαν, πολύ

17 — Υπόθεση 152/73, Rec. 1974, σ. 153, σκέψη 4.

18 — Όπ.π., σκέψη 4.

εύστοχα, την απόφαση Forcheri, της 13ης Ιουλίου 1983, που αφορά την κατάσταση του συζύγου υπαλλήλου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Με την ευκαιρία αυτή, το Δικαστήριο παρατήρησε ότι:

« η νομική κατάσταση των υπαλλήλων της Κοινότητας στο κράτος μέλος υπηρεσίας τους εμπίπτει στον τομέα εφαρμογής της Συνθήκης για δύο λόγους: αφενός μεν, λόγω της σχέσεως εργασίας που έχουν με την Κοινότητα, αφετέρου δε, διότι πρέπει να απολαύουν του συνόλου των πλεονεκτημάτων που απορρέουν από το κοινοτικό δίκαιο για τους υπηκόους των κρατών μελών στους τομείς της ελεύθερης κυκλοφορίας των προσώπων, της εγκαταστάσεως και της κοινωνικής προστασίας » [19].

Αυτό που θεωρώ πολύ σημαντικό, στο σημείο αυτό, είναι ότι το Δικαστήριο καθιερώνει προφανώς το δικαίωμα κάθε κοινοτικού υπηκόου, ανεξάρτητα από την ύπαρξη σχέσεως εργασίας με τα κοινοτικά όργανα, να απολαύει « του συνόλου των πλεονεκτημάτων που απορρέουν από το κοινοτικό δίκαιο », ιδίως στον τομέα της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων. Συμφωνώ στο σημείο αυτό με την ανάλυση της πορτογαλικής κυβερνήσεως, που υπογραμμίζει, βάσει της αποφάσεως του Δικαστηρίου, ότι κάθε υπήκοος κράτους μέλους που εργάζεται σε άλλο κράτος μέλος απολαύει των δικαιωμάτων που απορρέουν, στην κοινοτική έννομη τάξη, από την ιδιότητα του διακινουμένου εργαζομένου, χωρίς να πρέπει να γίνεται σχετικά διάκριση ανάλογα με τη φύση της θέσεως εργασίας ή την ιδιότητα του εργοδότη.

38. Έτσι θεωρώ ότι η απασχόληση ενός υπηκόου κράτους μέλους σε διεθνή οργανισμό που βρίσκεται στο έδαφος άλλου κράτους μέλους δεν μπορεί να στερήσει από τον ενδιαφερόμενο, σε σχέση με το τελευταίο αυτό κράτος, κανένα από τα πλεονεκτήματα που αντλεί από την ιδιότητά του ως κοινοτικού εργαζομένου. Αναφέρομαι, εξάλλου, στις θεμελιώδεις βάσεις της νομολογίας του Δικαστηρίου, υπενθυμίζοντας απλώς ότι κανένα κράτος μέλος δεν μπορεί καταρχήν να εξαιρεί μονομερώς τους κοινοτικούς υπαλλήλους που εργάζονται στην επικράτειά του από την εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου ούτε με τη θέσπιση εσωτερικών διατάξεων ούτε με την ανάληψη υποχρεώσεων στο πλαίσιο διεθνών συμβάσεων.

39. Για το λόγο αυτό προτείνω να δοθεί καταφατική απάντηση στο δεύτερο ερώτημα.

40. Στην υπόθεση Moritz το γεγονός ότι οι γονείς του Moritz, και ειδικά ο πατέρας του, που εργαζόταν από το 1972 στις Κάτω Χώρες, είχαν εγκαταλείψει τη χώρα αυτή όταν ο σπουδαστής ζήτησε τη χορήγηση σπουδαστικού επιδόματος, προβλήθηκε ως αιτιολογία του ότι δεν πρέπει να αναγνωρισθεί στον τελευταίο η δυνατότητα να επικαλεστεί τις διατάξεις του άρθρου 12 του κανονισμού. Δεδομένου δηλαδή ότι ο πατέρας Moritz δεν είχε πια την ιδιότητα του διακινουμένου εργαζομένου στις Κάτω Χώρες, ο γιός του δεν μπορούσε να αξιώσει στο κράτος αυτό τα δικαιώματα που απορρέουν από αυτή την ιδιότητα και μόνο.

41. Επί της απόψεως αυτής επιβάλλονται διάφορες παρατηρήσεις.

42. Καταρχάς, θεωρώ χρήσιμο να υπενθυμίσω τη διατύπωση της εν λόγω κοινοτικής διατάξεως. Το άρθρο 12 αρχίζει ως εξής: « Τα τέκνα του υπηκόου κράτους μέλους που απασχολείται ή έχει απασχοληθεί κατά το παρελθόν στην επικράτεια άλλου κράτους μέλους ... »

19 — Υπόθεση 152/82, Συλλογή 1983, σ. 2323, σκέψη 9.

« Απασχολείται ή έχει απασχοληθεί κατά το παρελθόν » σημαίνει ότι η άσκηση των δικαιωμάτων που προβλέπει το άρθρο 12 για τα τέκνα δεν προϋποθέτει αναγκαστικά ότι ο γονέας αυτός εργάζεται ακόμη στην επικράτεια του οικείου κράτους μέλους. Η διατύπωση αυτή δεν αποκλείει να μπορούν να διατηρήσουν τα τέκνα τα δικαιώματα αυτά μετά την αναχώρηση του γονέα από την επικράτεια του κράτους υποδοχής.

43. Στη συνέχεια, θα ήθελα ν' αναφέρω ένα απόσπασμα των προτάσεων του γενικού εισαγγελέα Sir Gordon Slynn στην υπόθεση Brown, ο οποίος παρατήρησε τα εξής:

« Κατά τη γνώμη μου, το άρθρο 12 έχει την έννοια ότι απονέμει δικαιώματα στο τέκνο που έζησε με τους γονείς του ή το γονέα του σε ένα κράτος μέλος ενόσω ο γονέας του εργαζόταν ως μισθωτός στο κράτος αυτό. Το γεγονός ότι ο γονέας φεύγει από το κράτος αυτό δεν στερεί το τέκνο από τα δικαιώματά του » [20].

Συμμερίζομαι απόλυτα την άποψη αυτή.

44. Και νομίζω ότι και το Δικαστήριο την ενστερνίστηκε στην απόφαση Brown, έστω και έμμεσα. Πράγματι έκρινε ότι το άρθρο 12 έπρεπε να ερμηνευθεί

« υπό την έννοια ότι παρέχει δικαιώματα μόνο στα τέκνα που έχουν ζήσει με τους γονείς τους ή με τον έναν από αυτούς σε ένα κράτος μέλος, ενόσω ένας τουλάχιστον από τους γονείς τους διέμενε στο εν λόγω κράτος ως εργαζόμενος. Επομένως » — εδώ είναι το κρίσιμο χωρίο — « δεν παρέχει δικαιώματα στο τέκνο του εργαζομένου το οποίο γεννήθηκε αφού ο εργαζόμενος έπαυσε να εργάζεται και να διαμένει στο κράτος υποδοχής » [21].

Δεν αποτελεί, νομίζω υπερβολή του a contrario συλλογισμού το να συναγάγει κανείς από αυτό το χωρίο της αποφάσεως ότι το άρθρο 12 παρέχει δικαιώματα στο τέκνο εργαζομένου το οποίο γεννήθηκε πριν ο εργαζόμενος αυτός παύσει να εργάζεται και να διαμένει στο κράτος υποδοχής.

45. Ανάλογη παρατήρηση επιβάλλεται, νομίζω, σχετικά με το σημείο 5 του διατακτικού της ίδιας αποφάσεως Brown. Το Δικαστήριο, πράγματι, αποφάνθηκε ότι:

« το τέκνο υπηκόου κράτους μέλους το οποίο κατοικεί στο έδαφος άλλου κράτους μέλους δεν μπορεί ν' απαιτήσει την εφαρμογή του άρθρου 12 του κανονισμού 1612/68, αν ο γονέας του, ο οποίος δεν διαμένει πλέον στο κράτος υποδοχής, διέμενε σ' αυτό ως εργαζόμενος για τελευταία φορά πριν από τη γέννηση του τέκνου ».

Πέρα από τα συμπεράσματα που αντλήθηκαν ήδη από το συλλογισμό a contrario, νομίζω ότι, αν το Δικαστήριο έκρινε ότι το τέκνο παύει να μπορεί να επικαλεστεί σ' ένα κράτος μέλος δικαιώματα δυνάμει του άρθρου 12 του κανονισμού, όταν ο γονέας που εργαζόταν στο κράτος αυτό έχει φύγει από αυτό, οπωσδήποτε δεν θα είχε διατυπώσει την απάντηση αυτή κατ' αυτόν τον τρόπο. Θα είχε αρκεστεί σε πολύ πιο σύντομη διατύπωση. Νομίζω, αντί-

20 — Προτάσεις στην υπόθεση 197/86, Συλλογή 1988, σσ. 3205, 3234.

21 — Υπόθεση 197/86, απόφαση της 21ης Ιουνίου 1988, Συλλογή 1988, σ. 3205, σκέψη 30.

θετα, ότι η διατύπωση που επέλεξε εκφράζει αρκετά σαφώς ότι το γεγονός ότι ο γονέας που εργαζόταν στο κράτος υποδοχής δεν διαμένει πια σ' αυτό δεν έχει από μόνο του καθοριστικό χαρακτήρα για την απόφαση του Δικαστηρίου.

46. Στις παρατηρήσεις αυτές, που αντλούνται από το γράμμα του άρθρου 12 του κανονισμού και τις αποφάσεις του Δικαστηρίου, μπορεί να προστεθεί ότι η ερμηνεία που δεν εξαρτά τα δικαιώματα των τέκνων από το αν ο γονέας εξακολουθεί να διαμένει στο κράτος όπου εργαζόταν φαίνεται πως είναι η μόνη που εναρμονίζεται με το πνεύμα των κοινοτικών διατάξεων, σκοπός των οποίων είναι να εξασφαλίσουν, με την ίση μεταχείριση, την ένταξη των εργαζομένων και των μελών των οικογενειών τους στο κράτος υποδοχής.

47. Δεν χρειάζεται εξάλλου να υπογραμμισθεί ότι, σε μία εποχή που οι οικογενειακές σχέσεις είναι λιγότερο σταθερές, το να εξαρτάται η διατήρηση των δικαιωμάτων που απορρέουν από την ιδιότητα του γονέα ως διακινουμένου εργαζομένου από το αν ο γονέας που εργάζεται στο κράτος υποδοχής εξακολουθεί να διαμένει σ' αυτό περιάγει την οικογένεια σε κατάσταση μεγάλης αβεβαιότητας, εξαρτώμενη συνήθως από τη συμπεριφορά του πατέρα.

48. Η περίπτωση του Moritz δείχνει πολύ καλά τι σημαίνει κανονικά η ένταξη της οικογένειας, και ιδίως του τέκνου, στο κράτος υποδοχής. Ο ενδιαφερόμενος πραγματοποίησε το κύριο μέρος των σπουδών του στις Κάτω Χώρες, διότι ο πατέρας του εργαζόταν εκεί, και νομίζω ότι η δυνατότητά του να τις συνεχίσει υπό ικανοποιητικές συνθήκες δεν μπορεί να εξαρτάται μόνο από το τυχαίο γεγονός των μετακινήσεων των οφειλόμενων στην επαγγελματική δραστηριότητα του πατέρα του.

49. Τέλος συμμερίζομαι και πάλι την ανάλυση της πορτογαλικής κυβερνήσεως, η οποία υπογραμμίζει ότι μια ερμηνεία του κανονισμού που θα συνέδεε στενά τα παράγωγα δικαιώματα των μελών της οικογενείας του διακινουμένου εργαζομένου σ' ένα κράτος μέλος με το γεγονός ότι ο τελευταίος εξακολουθεί να διαμένει στο κράτος αυτό θα μπορούσε να θίξει την ελευθερία μετακινήσεως των εργαζομένων στο εσωτερικό της Κοινότητας, λόγω της απώλειας δικαιωμάτων που θα επέφερε η αναχώρησή τους. Δεν νομίζω ότι το Δικαστήριο θα μπορούσε να δώσει ερμηνεία που να περιορίζει στην πράξη την έκταση της θεμελιώδους αρχής της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων.

50. Για το λόγο αυτό θεωρώ ότι το γεγονός ότι ένας διακινούμενος εργαζόμενος εγκαταλείπει το κράτος μέλος υποδοχής δεν στερεί αυτόματα από το τέκνο του στο κράτος αυτό τα δικαιώματα που προβλέπει το άρθρο 12 του κανονισμού.

51. Εντούτοις, η διατήρηση υπέρ του τέκνου των δικαιωμάτων που απορρέουν από την ιδιότητα του γονέα ως διακινουμένου εργαζομένου, παρά την αναχώρηση του τελευταίου από το κράτος υποδοχής, δεν μπορεί να νοηθεί ως μη υποκείμενη σε προϋποθέσεις. Ορισμένες πλευρές των ερωτημάτων που υποβλήθηκαν στο Δικαστήριο, επ' ευκαιρία της περιπτώσεως Moritz, οδηγούν στις αναγκαίες διευκρινίσεις ως προς τις κατηγορίες των προσώπων στις οποίες εφαρμόζεται το άρθρο 12 του κανονισμού.

52. Το εθνικό δικαστήριο υπέβαλε το ερώτημα πώς θα πρέπει να αξιολογηθεί, κατά την ερμηνεία της διατάξεως αυτής, το γεγονός ότι κατά την αναχώρηση του διακινουμένου εργαζομένου από το κράτος υποδοχής το τέκνο του τον ακολούθησε αρχικά και έπειτα επέστρεψε στο κράτος αυτό για να συνεχίσει τις σπουδές του.

53. Θα ήθελα να παρατηρήσω ότι το άρθρο 12 εξαρτά ρητώς την άσκηση των δικαιωμάτων που προβλέπει από την προϋπόθεση διαμονής του τέκνου στην επικράτεια του κράτους υποδοχής. Κατά την ημερομηνία της απορριπτικής υπουργικής αποφάσεως, ο Moritz διέμενε στις Κάτω Χώρες. Η δυσκολία για την εφαρμογή του άρθρου 12 προέρχεται από το γεγονός ότι στην προκειμένη περίπτωση διέμενε και πάλι εκεί, δηλαδή μετά από διακοπή της διαμονής του στις Κάτω Χώρες, συγκεκριμένα για διάστημα ενός έτους και τριών μηνών. Αυτή η διακοπή της διαμονής του τέκνου το εμποδίζει να επικαλεστεί τα δικαιώματα που προβλέπει το άρθρο 12 του κανονισμού;

54. Νομίζω ότι για να δοθεί απάντηση στο ερώτημα αυτό πρέπει να ληφθεί υπόψη η συνέχεια της επαγγελματικής, δηλαδή σχολικής, πανεπιστημιακής, τεχνικής ή άλλης εκπαιδεύσεως στο κράτος υποδοχής. Εφόσον ο σπουδαστής, που έζησε με το γονέα του ο οποίος ήταν διακινούμενος εργαζόμενος στο κράτος υποδοχής, συνεχίζει εκεί την επαγγελματική του εκπαίδευση μετά την αναχώρηση του γονέα του από το κράτος αυτό,πρέπει, νομίζω, να μπορεί να ασκήσει στο κράτος αυτό τα δικαιώματα που προβλέπει το άρθρο 12 του κανονισμού, αρκεί να διαμένει πράγματι εκεί, ανεξαρτήτως του ότι η διαμονή αυτή διακόπηκε για ορισμένο διάστημα. Όπως υπογράμμισαν η Επιτροπή και η πορτογαλική κυβέρνηση, το σημαντικό στοιχείο είναι η συνέχεια της επαγγελματικής εκπαιδεύσεως. Εφόσον η εκπαίδευση αυτή συνεχίζεται στο κράτος υποδοχής, η προσωρινή διακοπή της διαμονής δεν είναι καθοριστική. Η συνέχιση των σπουδών στο κράτος αυτό δεν μπορεί, πράγματι, ν' απομονωθεί από τους λόγους που την εξηγούν, δηλαδή την εγκατάσταση του τέκνου με το γονέα του, που είναι διακινούμενος εργαζόμενος. Η ένταξη της οικογένειας του εργαζόμενου αυτού στο κράτος υποδοχής οδηγεί λογικά στο να συνεχίζουν εκεί τα τέκνα που την αποτελούν την εκπαίδευσή τους, είτε γιατί αυτό είναι αντικειμενικά προτιμότερο, λόγω της ενότητας κάθε εθνικού εκπαιδευτικού συστήματος, είτε διότι η πρόσβαση στις βαθμίδες εκπαιδεύσεως άλλων κρατών είναι, στο παρόν στάδιο εξελίξεως του κοινοτικού δικαίου, δυσκολότερη, αν όχι αδύνατη, για όσους δεν έχουν σπουδάσει προηγουμένως στα κράτη αυτή.

55. Κατά τρόπο ανάλογο προς τη νομολογία του σχετικά με τη διατήρηση των δικαιωμάτων των εργαζομένων σε περίπτωση μεταβιβάσεως επιχειρήσεως, σύμφωνα με την οποία, σε περίπτωση που η επιχείρηση κλείσει προσωρινά, το Δικαστήριο τονίζει ότι διατηρεί την ταυτότητά της, νομίζω ότι το Δικαστήριο μπορεί, στην ερμηνεία του, να δικαιολογήσει τη διατήρηση των δικαιωμάτων που προβλέπει το άρθρο 12 του κανονισμού υπέρ του τέκνου του διακινουμένου εργαζομένου βάσει της συνέχειας της επαγγελματικής του εκπαιδεύσεως στο κράτος υποδοχής.

III — Τα δικαιώματα που αντλούνται από το άρθρο 12 του κανονισμού 1612/68 και οι άδειες διαμονής

56. Θα ασχοληθώ τώρα με το ζήτημα αν υπάρχει ενδεχομένως σχέση μεταξύ, αφενός, της δυνατότητας του σπουδαστή να ασκεί τα δικαιώματα που προβλέπει το άρθρο 12 του κανονισμού και, αφετέρου, της κατοχής άδειας διαμονής. Νομίζω ότι το ζήτημα αυτό έχει εξ ολοκλήρου λυθεί από τη νομολογία του Δικαστηρίου.

57. Αρκεί επομένως να υπενθυμιστεί ότι:

« το δικαίωμα των υπηκόων των κρατών μελών να εισέρχονται στο έδαφος άλλου κράτους μέλους και να διαμένουν εκεί για τους σκοπούς που αναγνωρίζει η Συνθήκη — μεταξύ άλλων, για να αναζητήσουν εκεί εργασία ή να ασκήσουν επαγγελματική δραστηριότητα, μισθωτή ή ανεξάρτητη, ή για να εγκατασταθούν με τον ήδη εγκατεστημένο

σύζυγό τους ή την οικογένειά τους — αποτελεί δικαίωμα που παρέχεται απευθείας από τη Συνθήκη ή, κατά περίπτωση, από τις διατάξεις που θεσπίστηκαν για την εφαρμογή τους » [22]

και ότι

« πρέπει να συναχθεί το συμπέρασμα ότι το δικαίωμα αυτό κτάται ανεξάρτητα από τη χορήγηση άδειας διαμονής από την αρμόδια αρχή του κράτους μέλους » [23].

58. Αυτή η υπενθύμιση των πολύ γνωστών αρχών που καθιέρωσε η απόφαση Royer του Δικαστηρίου με οδηγεί να διευκρινίσω ότι, όσον αφορά τα τέκνα των διακινουμένων εργαζομένων, το δικαίωμα διαμονής στο κράτος μέλος υποδοχής απ' ευθείας από το άρθρο 10 του κανονισμού 1612/68, το οποίο ορίζει τα εξής: « ανεξαρτήτως της ιθαγενείας των, έχουν δικαίωμα εγκαταστάσεως μετά του εργαζομένου υπηκόου ενός κράτους μέλους που απασχολείται στην επικράτεια άλλου κράτους μέλους τα εξής πρόσωπα: α) έκαστος των συζύγων και οι κατιόντες τους οι οποίοι έχουν ηλικία κάτω των 21 ετών ή συντηρούνται απ' αυτόν ... ».

59. Το δικαίωμα διαμονής που χορηγείται έτσι στα τέκνα των διακινουμένων εργαζομένων πιστοποιείται στα κράτη μέλη, όπως προβλέπει η οδηγία του Συμβουλίου 68/360/ΕΟΚ, της 15ης Οκτωβρίου 1968 [24], με τη χορήγηση άδειας διαμονής. Στο άρθρο 6, στοιχείο β), της οδηγίας ορίζεται ότι η άδεια αυτή πρέπει να έχει διάρκεια ισχύος τουλάχιστον πέντε ετών από την ημερομηνία εκδόσεως και να είναι αυτομάτως ανανεώσιμη. Για την απάντηση σε ορισμένα από τα υποβληθέντα ερωτήματα, αυτό φαίνεται να σημαίνει ότι στους κοινοτικούς υπηκόους, στους οποίους χορηγείται δικαίωμα διαμονής από το άρθρο 10 του κανονισμού 1612/68, δεν μπορεί να χορηγείται άδεια διαμονής διάρκειας μικρότερης από πέντε έτη, αλλά ότι το κοινοτικό δίκαιο δεν απαιτεί να τους χορηγείται άδεια διαμονής αόριστης διάρκειας.

60. Συσχετίζοντας τις νομικές αρχές που μόλις υπενθύμισα με ορισμένα από τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξα προηγουμένως, καταλήγω στο συμπέρασμα ότι το τέκνο διακινουμένου εργαζομένου έχει δικαίωμα διαμονής που του παρέχεται απ' ευθείας από το άρθρο 10 του κανονισμού 1612/68 και που παράγει τα έννομα αποτελέσματά του ανεξαρτήτως του αν έχει χορηγηθεί στο τέκνο άδεια διαμονής ή όχι.

61. Νομίζω, επομένως, ότι τα δικαιώματα που προβλέπει το άρθρο 12 του ίδιου κανονισμού για τα τέκνα των διακινουμένων εργαζομένων είναι εντελώς ανεξάρτητα από τη χορήγηση ή μη χορήγηση άδειας διαμονής. Δεν νομίζω ότι είναι δυνατή η αντιφατική ερμηνεία δύο διατάξεων του κανονισμού αυτού.

62. Εξάλλου, ακόμη και αν υποτεθεί ότι τα δικαιώματα που προβλέπει το άρθρο 12 του κανονισμού μπορεί να εξαρτώνται από την κατοχή άδειας διαμονής, νομίζω ότι οι αρμόδιες αρχές ενός κράτους μέλους δεν μπορούν να στηριχτούν, για να αρνηθούν τη δυνατότητα ασκήσεως των δικαιωμάτων αυτών από σπουδαστές που είναι υπήκοοι άλλου κράτους μέλους, σε καταστάσεις αντίθετες προς το κοινοτικό δίκαιο. Εφόσον το δίκαιο αυτό προβλέπει ότι το δικαίωμα διαμονής του τέκνου διακινουμένου εργαζομένου πρέπει να πιστοποιείται με τη χορήγηση άδειας διαμονής διάρκειας τουλάχιστον πέντε ετών και ανανεώσιμης, οι αρχές των κρατών μελών δεν μπο-

22 — Υπόθεση 48/75, Royer, απόφαση της 8ης Απριλίου 1976, Rec. 1976, σ. 497, σκέψη 31.

23 — Όπ.π., σκέψη 32.

24 — Περί καταργήσεως των περιορισμών στη διακίνηση και στη διαμονή των εργαζομένων των κρατών μελών και των οικογενειών τους στο εσωτερικό της Κοινότητος, ΕΕ ειδ. έκδ. 05/001, σ. 43.

ρούν, κατά τη γνώμη μου, να αντιτάσσουν στο τέκνο διακινουμένου εργαζομένου το πραγματικό γεγονός ότι δεν του έχει χορηγηθεί άδεια διαμονής.

63. Για τους λόγους που εξέθεσα ήδη σχετικά με το καθ' ύλην πεδίο εφαρμογής του άρθρου 12 του κανονισμού, και που εξακολουθούν να ισχύουν σ' αυτή τη φάση της συζητήσεως, θεωρώ ότι ούτε το δικαίωμα διαμονής του τέκνου διακινουμένου εργαζομένου ούτε το δικαίωμα χορηγήσεως ενός τίτλου που να πιστοποιεί το δικαίωμα αυτό θίγονται από το γεγονός ότι ο γονέας εγκατέλειψε το κράτος υποδοχής, εφόσον το τέκνο του συνεχίζει στο κράτος αυτό την επαγγελματική εκπαίδευση που είχε ήδη πραγματοποιήσει, εν όλω ή εν μέρει, στο έδαφος του κράτους αυτού πριν από την αναχώρηση του γονέα του.

64. Κατόπιν αυτών των παρατηρήσεων προτείνω στο Δικαστήριο να αποφανθεί ως εξής:

Στην υπόθεση 389/87 (Echternach):

1) Τα μαθήματα επαγγελματικής εκπαιδεύσεως κατά την έννοια του άρθρου 12 του κανονισμού (ΕΟΚ) 1612/68, περί της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων, αφορούν, μεταξύ άλλων, τις πανεπιστημιακές σπουδές οικονομίας·

2) το κρατικό σπουδαστικό επίδομα, που βοηθεί το σπουδαστή που το λαμβάνει να αντιμετωπίσει τόσο τα τέλη εγγραφής ή τα δίδακτρα, όσο και τα έξοδα διατροφής του, περιλαμβάνεται στους όρους υπό τους οποίους γίνεται κανείς δεκτός στην επαγγελματική εκπαίδευση κατά την έννοια του άρθρου 12 του προαναφερθέντος κανονισμού 1612/68·

3) το τέκνο του υπηκόου κράτους μέλους ο οποίος εργάζεται στην επικράτεια άλλου κράτους μέλους μπορεί να επικαλεστεί τις ευεργετικές διατάξεις του άρθρου 12 του προαναφερθέντος κανονισμού 1612/68, όποια και αν είναι η φύση της θέσεως εργασίας του γονέα του, και συγκεκριμένα ακόμη και αν πρόκειται για θέση σε διεθνή οργανισμό εγκατεστημένο στην επικράτεια αυτή·

4) το τέκνο μπορεί να επικαλεστεί τις ευεργετικές διατάξεις του άρθρου 12 του προαναφερθέντος κανονισμού 1612/68 ανεξαρτήτως του αν του έχει χορηγηθεί τίτλος που πιστοποιεί το δικαίωμα διαμονής που αντλεί από το άρθρο 10 του ίδιου κανονισμού.

Στην υπόθεση 390/87 (Moritz):

1) Τα μαθήματα επαγγελματικής εκπαιδεύσεως κατά την έννοια του άρθρου 12 του κανονισμού (ΕΟΚ) 1612/68, περί της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων, αφορούν, μεταξύ άλλων, τις σπουδές σε ανώτερη τεχνική σχολή·

2) το κρατικό σπουδαστικό επίδομα, που βοηθεί το σπουδαστή που το λαμβάνει να αντιμετωπίσει τόσο τα τέλη εγγραφής ή τα δίδακτρα, όσο και τα έξοδα διατροφής του, περιλαμβάνεται στους όρους υπό τους οποίους γίνεται κανείς δεκτός στην επαγγελματική εκπαίδευση κατά την έννοια του άρθρου 12 του προαναφερθέντος κανονισμού 1612/68·

3) το τέκνο ενός υπηκόου κράτους μέλους μπορεί να επικαλεστεί τις ευεργετικές διατάξεις του άρθρου 12 του προαναφερθέντος κανονισμού 1612/68, όταν ο γονέας του εργάστηκε σε άλλο κράτος μέλος και στη συνέχεια έφυγε από αυτό, εφόσον το τέκνο έζησε πράγματι στην επικράτεια του κράτους υποδοχής με τον εργαζόμενο αυτό, έκανε για το λόγο αυτό εκεί τις σπουδές του και εξακολουθεί να διαμένει στο κράτος αυτό για να τις συνεχίσει, χωρίς να πρέπει σχετικά να ληφθεί υπόψη μία προσωρινή διακοπή της διαμονής του στο κράτος αυτό, η οποία δεν θίγει τη συνέχεια του όλου κύκλου της επαγγελματικής του εκπαιδεύσεως·

4) το τέκνο μπορεί να επικαλεστεί τις ευεργετικές διατάξεις του άρθρου 12 του προαναφερθέντος κανονισμού 1612/68 ανεξαρτήτως του αν του έχει χορηγηθεί τίτλος που πιστοποιεί το δικαίωμα διαμονής που αντλεί από το άρθρο 10 του ίδιου κανονισμού.